

IDŐSB ERZSÉBET KIRÁLYNÉ ÉPÍTKEZÉSEINEK
TÖRTÉNETÉHEZ

Az Anjouk építkezéseiről — általánosságban — elég sokat tudunk. I. Károly király Temesvárt építtette első magyarországi curiáját,¹ az országnak teljes birtokbavétele után pedig Visegrádra költözött. Ottani váraljai palotája 1330 táján épült.² I. Lajos 1347-ben Budára költözött, s itt is maradt 1355-ig.³ Anyja, idősb Erzsébet nem jól érezte magát Visegrádon, s királyi férje halála (1342. júl. 16.) után Óbudán kezdi berendezni saját özvegyi curiáját. 1343 elején lát munkához. Ennek első hiteles nyoma fiának, I. Lajos királynak 1343. jan. 7-én kelt pátenslevele, melyben óbudai várát, vámjaival, minden jövedelmével s bárminemű jogaival és tartozékaival kedvelt anyjának, Erzsébetnek, Magyarország királynéjának azért adományozza, hogy ott éljen, azt használja, s benne lakjék — amíg csak él, vagy ameddig kedve tartja. Oklevele záradékában megjegyzi, hogy mihelyt az lehetséggé válik, privilégialis formában is ki fogja állíttatni.⁴

Ez az oklevél záradék nem volt üres formula csupán. A király, úgy látszik, egy régóta bonyolódó helyzetet kívánt véglegesen felszámolni: az óbudai királyi várnak jogait és tartozékait az ugyancsak óbudai káptalannak e várbeli birtokjogától akarta elválasztani. Hogy pedig ez még az ő részére sem volt egyszerű feladat, bizonyítja tíz évvel később, 1353. aug. 31-én VI. Ince pápához benyújtott az a supplicatioja, melyben egy magyar püspöki bizottság kiküldését kéri az ügy elintézésére. Mivel a királyi család — írja kérvényében — familiárisaival együtt az újbudai várban lakik, s az attól nem messze fekvő óbudai vár az ugyancsak óbudai Szűz Mária-egyháznak, prépostjának és káptalanjának a tulajdona, ezért e két intézmény közelsége miatt az egyház népei sok kárt kénytelenek elszenvedni — az a kérése, hogy a kért bizottság becsülje föl a vár értékét, állapítsa meg mindazokat a birtokjogokat, amelyek a káptalant illetik meg, s jelöljön ki egy másik, az előbbivel egyenlő értékű várat vagy helyet, amelyet az egyháznak cserébe ajánlhatna fel. Ha pedig közvetítése eredménnyel járna, a pápa jóváhagyásával a bizottság a cserét is lebonyolíthatná. A pápa megjegygezvén, hogy ha

¹ *Kumorovitz L. B.*: A budai várkápolna és a Szt. Zsigmond-prépostság történetéhez (a továbbiakban: Várkápolna). Tanulmányok Budapest múltjából. (A továbbiakban: TBM) XV (1963) 114., 50. jegyzet.

² *Kumorovitz*: Várkápolna 114., 51. jegyzet.

³ *Kumorovitz*: Várkápolna, 114—115., 52—53. jegyzet.

⁴ . . . nos castrum nostrum de Veteri Buda cum tributis et omnibus suis proventibus, iuribus et pertinentiis univ ersis . . . admisimus . . . excellentissime principisse domine Elyzabeth regine Hungarie genitricis nostre karissime ad manendum, conservandum et inhabitandum usque vitam suam vel quamdiu sue placuerit voluntati . . . promittentes eidem, ut quamprimun facultas ad id se obtulerit, presentes privilegialiter emanari faciemus. OL. Dl. 3551. Anjou-kori okmt. IV. 297.

a káptalan és azok, akiket a dolog érint, beleegyeznek, hajlandó teljesíteni a király kérését,⁵ s még az nap kelt parancslevelében véleményt kér az ügyben a veszprémi, a váradi és a zág-rábi püspöktől.⁶ A végleges rendezés végső soron e bulla alapján (és a káptalan kérésére⁷) 1355-ben fejeződött be, amikor I. Lajos egy világi és egyházi előkelőségekből összehívott bizottság javaslata alapján Óbudát anyja és a káptalan között megosztotta. A megosztás eredményeképpen a város déli része az özvegy királyné, északi része pedig a budai káptalan birtokába került. A piac és a rév a királynéi városban maradt.⁸ „Mivel az óbudai királyi várat a prépostok és a káptalan építették, s az óbudai várnagy ezért évente egy márkát fizetett nekik, most a vár a királyi részben lévén, az összeget tovább nem fizetik.”⁹ Az 1355-ös rendezés óta a várat az anyakirályné haláláig birtokolta, végrendeletében pedig menyére, ifjabb Erzsébet királynéra hagyományozta. Ezóta egészen a török időkig az óbudai vár a mindenkori magyar királyné birtoka.¹⁰

Helyére Szepesi Jakab országbíró 1373. aug. 24-én kelt oklevele világít rá pontosan, amikor egy házat, melyet a klarisszáknak adtak el, „... inter antiqui castris Kurchan vocati locum et curiam regalem ac ortum lapideum adiacentem usque magnam viam et claustrum beate virginis... de Veteribuda se extendentem” helyez el.¹¹ Ezen a helyen pedig — az ásatások bizonyossága szerint — ma (Kálvin köz 2—3—4. sz.) az óbudai református templom áll.¹² Az okleveles adatok s az eddig feltárt maradványainak művészettörténeti vizsgálata arról tanúskodik, hogy a várat, illetve a király(né)j palotát a XIV. század derekán átépítették.¹³ Fügedi E. úgy véli, hogy ez a nagyarányú munka 1332 és 1373 között folyt le, mert „a Katus asszony földjéről szóló oklevelekben a föld első eladásakor a szomszédok közt a királynéi vár még nem szerepel, a második alkalommal azonban már megemlítik.”¹⁴ Az idézett 1343-as oklevélből, valamint az 1353-i supplicatio szövegéből és más adatokból azonban az átépítést határozottabban Erzsébet királyné özvegyiségének az idejére tehetjük. Ugyanis 1342-ig a királynéi curia Visegrádon volt,¹⁵ a vár birtokjogainak az óbudai káptalannal való rendezéséig nagyobb építési munkálatokra itt nemigen gondolhatunk. Ezek csak az 50-es évek elején vettek erőteljesebb lendületet, s talán éppen ez az építkezése a magyarázata annak, hogy az özvegy királyné is nem Óbudáról, hanem Újbudáról fordul a pápához

⁵ Cum ipsi in castro suo de Novabuda... cum suis familiaribus commorentur, quod castrum prope aliud castrum de Veteribuda nuncupatum ad ecclesiam beate Marie de Veteribuda et eius prepositum et capitulum pertinens noscitur situatum et propter propinquitatem huiusmodi frequenter contingat gentes ipsius ecclesie nonnulla dampna pati... ipse rex super hiis conscientiam habens et volens per permutationem alterius castris seu loci eiusdem ecclesie et eius personis utilioris providere... supplicat, quantinus... episcopus dicti regni committere dignemini... in solidum, ut ipsi de valore dicti castris de Veteribuda et omni iure, quod habent ipsa ecclesia et eius possessione in eo et de alio etiam castro seu loco vel rebus et iuribus, que idem rex eis propter hoc offerre et assignare intendit et eorum utilitate et valore... se informet; et si invenerint, quod propter permutationem huiusmodi conditio eiusdem ecclesie fiat melior et utilior, huiusmodi permutationem fieri faciant eamque per se vel alium seu alios ad effectum perducant auctoritate nostra et approbent... *Bossányi A.*: Regesta supplicationum, II. Bp. 1918. 274—275. (28. reg.)

⁶ Mon. Rom. Ep. Veszpr. II. Bp. 1902. 159. — *Bártfai Szabó L.*: Óbuda egyházi intézményei a középkorban (a továbbiakban: Óbuda). Bp., 1935. 75—76. (55. reg.)

⁷ Super contractus perfectione... et nostra provisione... complenda... prepositus et capitulum maiestati nostre supplicabant. *Bártfai Szabó L.*: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002—1599-ig (a továbbiakban: Pest m.). Bp., 1938. 68.

⁸ *B. Szabó*: Pest m. 66—73. — *Fügedi E.*: Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán (a továbbiakban Topográfia). TBM. XIII (1959) 22.

⁹ *B. Szabó*: Óbuda 79. — Uő: Pest m. 70. — 1555-i oklevelét I. Lajos király 1366. okt. 17-én erősítette meg. Uo. 73.

¹⁰ *Fügedi*: Topográfia 16.

¹¹ *B. Szabó*: Óbuda 88. — OL. DI. 6136.

¹² *Gerevich L.*: Kálvin köz 2—3—4. Az óbudai királynéi vár maradványai (a továbbiakban: Királynéi vár). Dercsényi D. (szerk.) Magyarország műemléki topográfiája. VI. Budapest műemlékei. II. Budapest, 1962. 373. — *Fügedi*: Topográfia 16.

¹³ *Gerevich*: Királynéi vár II. 373. — *Fügedi*: Topográfia 16.

¹⁴ *Fügedi*: Topográfia 16. — *B. Szabó*: Óbuda 66. (35. reg.) és 88. (83. reg.)

¹⁵ *Kubinyi A.*: A király és királyné kúriái a XIII. századi Budán. Arch. Ért. 89. (1962) 166. és 169.

fiával és menyével, ahol mind a hárman (egy curiában) familiárisaikkal együtt élnek, mint erről (Bossányi Á. rövidítései miatt) az 1353. évi supplicatio csak homályosan, VI. Ince pápának a veszprémi, a váradai és a zágrábi püspökhöz intézett parancslevele azonban már félreérthetetlen módon értesít.¹⁶

A XIV. század közepe mellett szólhat Gerevich Lászlónak az a megállapítása is, hogy a királyiné palota feltárt két szabadon álló falpillérének az analógiái Wrocławba vezetnek, a XIV. század derekára jellemző stílus termékei, s az Erzsébet királyné által életre hívott építőiskola stilisztikai irányát képviselik.¹⁷ Gerevich joggal tételez fel Magyarországon Erzsébet-féle építőiskolát, mert, véleményünk szerint, az anyakirálynénak, a politika mellett, az építkezés töltötte ki szinte egész özvegyi életét. Színterük az ország szívében, Óbudán és Budán van, de az ország sok más helyén is ő a mecénás. Építkezéseinek ütemére a királyi kápolnáról nemrégén közzétett tanulmányunkban mutattunk rá. Így 1347. jan. 25-én titkára, Albert, a három magyar király ünnepére búcsút kér a királyné Terebes falujában Krisztus teste tiszteletére épített templom látogatói részére. Az óbudai Szűz Mária-prépostsági templom részére maga négy ízben is folyamodik búcsúért. 1348. jún. 19-én azt írja róla, hogy maga építtette, s annyi évi búcsút kér részére, ahány püspök vesz majd részt felszentelése ünnepén. 1349. márc. 14-én azt kéri a pápától, hogy felszentelése napján teljes búcsúban részesítse az ünneplő híveket. 1349. márc. 22-én azt jelenti, hogy építését már befejezte (*construi fecit et compleri*), s búcsút kér dedicatiójára s az ünnep nyolcadára. Végül ugyanaznap azért folyamodik, hogy a felszentelésén részt vevő preláthusok is osztogathassanak búcsút. 22-én az általa és fia által a budai várban Szent Márton tiszteletére emelt, s rövidesen teljesen elkészülő királyi és királyinéi kápolna (*capellam regalem et reginalem, quam . . . in castro regali Budensi . . . iam fundari fecit et construi ad plenum*) részére kér búcsút. Ugyanaznap az általa Hatvanban Szent Márton tiszteletére, Lippán a minoriták részére és Szent Lajos tiszteletére és Esztergomban a Szent Ágoston-rendi remeték részére és Szent Anna tiszteletére épített (*construi fecit*) templomok részére folyamodik búcsúért. Supplicatióinak e sorozata minden kétséget kizáróan igazolja, hogy Erzsébet 1347 és 1349 között, tehát mindössze két és egynegyed év leforgása alatt hat templom építését fejezte be, s valamennyinek csak akkor kért búcsút, amikor azok már elkészültek, vagy befejezésük rövid idő kérdése volt. Az óbudai prépostság esetében ez az időbeli különbség körülbelül 9 hónap, a budavári Szent Márton-kápolnánál ennél kisebb lehetett.¹⁸ Utolsó búcsúkérvénye a Lajos király és hitvese által 1366-ban befejezett és Szűz Mária tiszteletére emelt budavári palotakápolna részére történt.¹⁹

További építkezési tevékenysége ennyire már nem ismeretes — valószínűleg azért, mert a Vatikáni Levéltár supplicatiós anyaga az 1366. évvel megszakad, más forrásaink pedig ebben a vonatkozásban kissé szűkszavúak. Egészen azonban nem szűnhetett meg, mert például tudjuk, hogy 1363-ban a margitszigeti premonstreiek részére akart valamit építtetni (*edificia pro fratribus facere volebat . . .*), 1366-ban Szászvárosban kolostort, 1367 előtt Óbudán fürdőt (*domum balnealem . . . lapideo opere de novo constructam*), 1369-ben ugyanott árucsarnokot (*quandam domum lapideam . . . prope clastrum . . . pro statu et mansione apotecariorum . . .*), 1370-ben Verőcén és Szatmáron, 1372-ben pedig Kaproncán kolostort építtetett.²⁰ Ezek mellett az új létesítményei mellett régi alapításai később is párt-

¹⁶ *Exhibita nobis . . . pro parte . . . Ludovici regis . . . et Elizabeth matris et Elizabeth consortis regis . . . petitio continebat, quod cum ipsi in castro suo de Nova Buda . . . cum suis familiaribus commorentur . . . Mon. Rom. Ep. Vespr. II. 159.* — Véleményünket megerősíti az a körülmény is, hogy a már 1334-ben alapíttatni szándékoltt klarissza kolostor csak 1346-ban népesül be, s ezóta jelennek meg az apácák javára szóló oklevelek is. Az Anjou-korból csaknem minden évben találkoznak ilyenekkel. (A BTM regesztagyűjteménye kb. 40 darabot tart nyilván, Zsigmond kora óta pedig szinte eltűnnek.)

¹⁷ *Gerevich*: Királynéi vár II. 374.

¹⁸ *Kumorovitz L.*: Várkápolna 118—119.

¹⁹ Uo. 114.

²⁰ O. L. Dl. 5193. (Premonstreiek.) — *B. Szabó*: Óbuda 34. (Szászváros.) — O. L. Dl. 5633. (Fürdő.) — O. L. Dl. 5785. (Árucsarnok.) — *B. Szabó*: Óbuda 32., 34. (Verőce, Szatmár, Kapronca.)

fogását élvezik, s időnként újabb meg újabb adományaiban részesülnek.²¹ Így 1380. ápr. 6-án kelt végrendeletéből tudjuk, hogy az óbudai Szent Péter-prépostság építkezéseire (ad opus ecclesie beati Petri apostoli de Veteribuda²²) 300, a beregszászi Szűz Mária-egyház építésére (ad opus claustris beate virginis de Lumprehzaza) 500 forintot, a lippai Szent Lajos-egyház részére pedig egy aranykelyhet adományozott azzal, hogy amennyiben hagyatékából készpénz nem maradna, azt az ezüstneműjét (vasa argentea) kell értékesíteni erre a szándékára, melyet kincstárában őriznek, mennyisége pedig körülbelül 715 márká.²³ A végrendelet ezenkívül egy — helyét tekintve eddig még nem tisztázott „felső” kápolnájáról (egyházi ruhák, kelyhek — in capella superiori) is megemlékezik, amely bizonyára a XIV. század második felében épülhetett,²⁴ és minden valószínűség szerint egyik utolsó befejezett építkezésének tekinthető a klarisszák óbudai kolostorában emelt Krisztus teste kápolnája, melyet temetkezése helyéül is szánt.²⁵ Az 1380-ban még be nem fejezettek közé kell számítanunk az aracsai monostor építését, amelyre (ad opus claustris de Aracha), ha életben már nem sikerülne befejezni, 500 forintot hagyományoz.²⁶

Természetesen ezen nagyrészt egyházi jellegű építkezései mellett állandó építő, átalakító és karbantartó munka folytatható curiájában: az óbudai várban és tartozékaiban.

A végrendelet záró részében a királyné fia védelmébe ajánlja servitorait: ne hallgasson semmiféle ellenük irányuló rágalmazásra, mert Istentől kapott bölcsessége birtokában mindig jól tudta, mit kell cselekednie, familiárisai közül kit milyen tisztséggel kell megbízni; s akiben megbízott, érdemeseknek is bizonyultak bizalmára.²⁷ Érdekes, hogy leginkább kincstárnokát félti, aki — szolgálatában — bizonyára sok ellenséget szerzett magának.²⁸ Ez érthető is: a királyné curiájának ő volt egyik legfontosabb embere, főleg neki kellett az udvartartás anyagi bázisát biztosítani, s úrnője rendkívüli kiadásairól, mint amilyenek például a nagyarányú építkezések is voltak, pénzügyi fedezetről gondoskodnia.

A végrendelet említett mondatának olvasásakor önként felmerül az a kérdés is, hogy a királyné maga vezette-e építkezéseit, s kik voltak építései, szakemberei. Bár végrendelete udvarának a személyi összetételébe is bepillantást nyújt, az ott szereplők között nem találkozzunk ilyennel.²⁹

Ma már tudjuk, hogy I. Lajos király egyik budai építészé a lapicida, murator stb. néven emlegetett János mester volt.³⁰ Korábbi szakirodalmunk a XIV. század 60—70-es éveiben tartotta nyilván, nekünk azonban sikerült működését több mint egy évtizeddel hátrább hozni.³¹ Esetében az az érdekes, hogy Buda város tekintélyes polgára és nem a királyi curia familiárisa.³² Ez a körülmény irányította figyelmünket arra, hogy Erzsébet ar. y. királyné építkezéseiben érdekelt mestereit is ne udvara familiárisai, hanem a polgárság körében ke-

²¹ *Bossányi*: i. m. II. passim. — *B. Szabó*: Óbuda passim.

²² Az óbudai Szent Péter-prépostságra vonatkozó XV. és XVI. századi adatokra egy későbbi alkalommal még visszatérünk.

²³ O. L. Dl. 6692. — *Fejér*: CD. IX. 5. 400. s. k. — *B. Szabó*: Óbuda 90. (89. reg.)

²⁴ *Jankovich M.*: Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. Budapest Régiségei XIX. (1959) 77—78.

²⁵ Primo et principaliter sepulturam elegimus in capella Corporis Christi in claustris beate virginis de Veteribuda... habita...

²⁶ Item ad opus claustris de Aracha, si vita nobis comite perfici non poterit...

²⁷ Item petimus... regem nostrum filium amantissimum, imo committimus, ut servitores nostros quoslibet, in quibuscunque nostris servitiis constitutos, specialiter thesaurarium nostrum ad oblocutionem et sinistram informationem quorumcunque impedire ac molestare non velit eo, quod ex prudentia per altissimum nobis concessa scivimus quid fuit faciendum et quos ex nostris familiaribus in officio nostro quocunque constituimus, quia fidelia et grata nobis exhibuerunt servitia, nec etiam ipse dominus rex honorem eorum nostrorum familiarium, qui merentur, ab eisdem velit auferre.

²⁸ Ld. a 27. jegyzet.

²⁹ Udvarára vonatkozólag olv.: *Dabrowski, J.*: Elzbieta Lokietkówna. Rozprawy Akademii umiejtnosci. Wydziasz Historyczno-filozoficzny. Ser. II. Tom. XXXII. Krakow 1914. 315—322. *Dabrowski* adatait kiegészítettük s más témával kapcsolatban közzé is óhajtjuk még tenni.

³⁰ *Kumorovitz*: Várkápolna 138., 72., 74., 75. és 76. jegyzet.

³¹ Uo. 118.

³² magister Iohannes murator ventrosus concivis noster. Uo. 72. jegyzet.

ressük. S ötletünk hasznosnak bizonyult, mert úgy érezzük, hogy legalább egyik mesterét az óbudai polgárok között meg is találtuk. Nevét a budai káptalan 1374. máj. 12-én kelt egyik privilégialisa örököltette meg. Az oklevél kivonatát 1935-ben B. Szabó L. már kiadta, de csonkán s a mestert, tévesen, Erzsébet királyné „birtokai gondviselőjének” minősítette,³³ a Budapesti Történeti Múzeum regesztagyűjteményében pedig „sáfár”-ként szerepel,³⁴ azért fontossága, s elemzésünk ellenőrizhetősége céljából, e helyütt, teljes szövegében adjuk. Ez pedig a következő:

Capitulum Budensis ecclesie omnibus Christi fidelibus presens scriptum inspecturis salutem in domino sempiternam. Ad universorum, tam presentium, quam futurorum notitiam harum serie volumus pervenire, quod honesta domina relicta condam magistri Corrardi procuratoris operum domine nostre regine senioris, civis Veterisbudensis, cum Iohanne filio suo puero, cuius onus ad infrascripta penitus ad se assumpsit, coram nobis comparendo est confessa, quod licet inter ipsam et dictum filium suum ab una, parte vero ex altera religiosas dominas sanctimoniales claustrum de Veteribuda predicta in facto cuiusdam particule terre penes fundum curie ipsius magistri Corrardi ex parte dicti claustrum existentis, in facie cuius nunc stabulum et foliatum pro operariis cum sepibus haberentur, que a maiori platea iuxta portam curie prefati Corrardi uxoris et filii eiusdem per sepes eiusdem curie usque ad minorem plateam retro tenderet, habens in latitudine vigintiquatuor, in longitudine autem trigintatres cubitorum seu ulnarum spacia, contentiose litis materia fuerit exorta; tamen ipsa et dictus Iohannes filius suus, tum cognito iure ipsius claustrum in hac parte, tum etiam per formam pacis ordinantibus et componentibus venerabili patre dominis Demetrio episcopo Transilvano, Iohanne preposito Budensi, prelato nostro, magnificis viris: Nicolao filio Nicolai iudice curie dicte domine regine, magistro Nicolao filio Ladislai castellano Veterisbude et aliis probis viris ipsam terre particulam, si etiam ius habuisset in eadem, eidem claustrum et dominabus perpetuo remisisset, imo remisit et resignavit predicta domina sua et dicti filii sui in personis coram nobis, renuntians omni iuri, si quod habuissent vel haberent in futurum in terra prenotata; litteras etiam suas, si quas in facto ipsius terre haberent quoad quantitatem terre prefate, cassas reliquit et inanes domina prenotata. In cuius rei memoriam perpetuamque firmitatem presentes litteras nostras privilegiales sigillique nostri munimine roboratas alphabeto intercisas ad petitionem partium duximus concedendas. Datum per manus discreti viri magistri Nicolai lectoris ecclesie nostre secundo die festi ascensionis domini, anno eiusdem millesimo CCC^{mo} LXX^{mo} quarto; presentibus viris discretis magistris: Andrea cantore, Nicolao custode, Emerico, Ladislao, Michaele, Iohanne ac aliis canonicis in eadem ecclesia nostra deo devote famulantibus.

Tartalmát, szigorúan a lényegre szorítkozva, a következőkben foglalhatjuk össze: Az idősb királyné-asszony épületfelügyelőjének (építésvezetőjének): Corradus mester óbudai polgárnak az özvegye kiskorú fiával: Jánossal a budai káptalan előtt megjelenvén bevallás formájában kijelentette, hogy — bár köztük és az óbudai kolostor apácái között curiája telkének a rendház felé eső szélén (mintegy) 33 öl hosszú és 24 öl széles s a nagy(obbik) utcától curiájuk kapuja mellett a kerítés mentén hátrafelé egészen a kis(ebbik) utcáig húzódó földdarabkáért, amelyen (még) most (is) munkások részére elkerített szállás és (lomb)sátor áll — pereskedés támadt; azonban egyrészt azért, mert maguk is felismerték az apácáknak e területhez való jogát, másrészt pedig Demeter erdélyi püspöknek, János budai prépostnak, Miklós fia Miklósnak, az anyakirályné udvarbírájának, László fia Miklós mester óbudai várnagynak és más tekintélyes férfiaknak a békéltető közvetítésére — lemondván benne rejlő minden jogukról és érvénytelennek nyilvánítva reá vonatkozó minden korábbi oklevelüket — (ezt a földdarabkát) a saját és fia nevében átengedte a kolostornak és apácáinak.

³³ „Az (ó)budai káptalan Konrád mesternek, Erzsébet királyné birtokai gondviselőjének özvegye és fia János azon házhelyet, amely miatt a klarisszákkal pereskedtek..., átengedi az apácáknak.” B. Szabó: Óbuda 88—89.

³⁴ BTM. Nagyméretű cs. 1244—1451. (O.L. Dl. 6213. 1374. máj. 12.)

Ha csupán a saját használatunkra gyűjtött regesztáról volna szó, sorainkat — kétségek hiányában — vele be is fejezhetnők. Azonban nyilvánossá tétele szempontjából nem ilyen egyszerű a dolog, mert, mint már jeleztük, oklevelünk korábbi magyarázói Erzsébet anyakirályné „birtokai gondviselőjét”, illetve óbudai curiája „sáfárját” látták Corradus mesterben. Ha pedig, mint hisszük, valóban Erzsébet királynénak az építkezéseivel kapcsolatba hozható (egyik) mesterére bukkantunk a káptalannak ebben az oklevelében, az adat egyedüli volta, valamint régészeti és (művészet)történeti jelentősége miatt, értelmezésünket — több vonatkozásban is szilárdabb alapokra kell fektetnünk.

Legfontosabb közülük az oklevél második mondatában olvasható három szónak, a „magistri . . . procuratoris operum”-nak, különösen pedig az utolsónak: az „operum”-nak oklevelünkbeli jelentéstartalmának a megállapítása.

(1.) Forcellini Lexicona szerint az *opus* (n.), mű, alkotás, elsődlegesen bármilyen munkának, cselekvésnek a (szellemi, erkölcsi vagy fizikai) végterméke, s mint ilyen különbözik az *opera*-tól (f.), amely magát a tevékenységet, akciót jelenti, melynek eredménye az *opus*, a mű vagy műalkotás. De jelentheti mind a kettőt is. Majd így folytatja: „Opus usurpatur de quocunque aedificio”, vagyis az *opus* szó bármilyen építményt, épületet (is) jelenthet.³⁵

Ennek a szónak a római építészet forrásaiban való használatát A. W. Buren dolgozta fel, és foglalta össze jól áttekinthető formában.³⁶ Szerinte az *opus* 1. egy épületre, mint teljes egészére, vagy 2. egy épület valamely homogén részére vonatkozik, tehát nem építési módot, technikát, hanem mindig kész objektumot jelent, s azért konkrét és nem absztrakt fogalmat takar. Különösen Vitruvius kedveli.³⁷ Nála több mint 160 esetben fordul elő, s még mellékjelentésében, jelzővel ellátva (pl. *opus terrenum*, *opus ordine structum*, *opus figlinum*), vagy többes számú alakjában (pl. *intestina opera*, *corinthiorum et ionicorum operum*, *signinis operibus*), valamint az *ex* és az *in* praepositívóval összekapcsolva (pl. *ex intestino opere* aut *albario*, *ex opere signino*; *in opere*) is mindig kész művet, építményt, épületet jelöl.³⁸ Frontinus³⁹ csak abban tér el Vitruviustól, hogy az *opus* mellett nem használja az *ex* praepositívót, hanem csak a pusztá ablativust (pl. *opere arcuato*, *opere subterraneo*, *opere supra terram*), mint más konkrét tartalmú kifejezésekkel kapcsolatos konstrukciót.⁴⁰ Nála az *opera publica*: középületek és nem közmunkák.⁴¹ Később azonban a kifejezés tartalma ilyen értelemben is bővül (pl. *opus metallicum*, bányákban végeztetett kényszermunka⁴²). A római kori epigraphiában sem más a helyzet, avval a különbséggel, hogy ott az *opus*-nak genitivusszal való összekapcsolása a körülírás, a jellemzés céljait szolgálja (pl. *opus theatri*, *opus quadrigae*, *opus cochliae*).⁴³

Az építészet köréből kilépve az *opus* szó a vele kapcsolatos birodalmi jogszabályokban is helyet kap, például a Digestában az „operis novi nuntiatio” intézményében,⁴⁴ melynél fogva bárki vétót emelhet (*opus novum nuntio*⁴⁵) a mások által megkezdett építkezés ellen, hogy vele a számára károsnak mutakozó munka folytatását vagy befejezését megakadályozza.

³⁵ Forcellini, E.: Totius latinitatis lexicon. s. v. Opus.

³⁶ Paulys Real-Encyclopedie der classischen Altertumswissenschaft (a továbbiakban: Real-Encyclopedie). 35. (1939) 819. col. s. v. Opus.

³⁷ Vitruvius Pollio veronai származású római építész-író. Caesar és Augustus idejében „De architectura libri decem” c. (s Augustus császárnak ajánlott) műszaki jellegű művét i. e. 16. és 13. között írta. (Ókori Lexicon s. v. Vitruvius.)

³⁸ Real-Encyclopedie i. köt. 820. col. — Buren szerint az *opus spicatum*-, *quadratum*-féle formának a régészetben való használata nem ajánlatos. (Uo. 823. col.)

³⁹ Frontinus, Sextus Iulius (40—105. k.). Híres munkája: Liber de aquis (aquae ductibus) urbis Romae. (70-ben praetor urbanus, 75 és 78 között Britanniában és Germániában harcol, 97-ben curator aquarum.) (Ókori Lexicon s. v. Frontinus.)

⁴⁰ Real-Encyclopedie i. köt. 820. col.

⁴¹ Uo. 826. col.

⁴² Uo. 828. col.

⁴³ Uo. 820. col.

⁴⁴ Uo. 558. col. A. Berger.

⁴⁵ Uo. 565. col.

Mint a kulturális élet minden vonatkozásában, e részben is az ókor örökségét veszi át a középkor, s fejleszti tovább az opust is a saját igényeinek megfelelően. Variánsait és kombinációit illetően csupán csak Du Cange és Forcellini idevágó szótári nagy anyagára utalunk.⁴⁶

Nyugati és déli kulturális kapcsolataink ismeretében számunkra sem lehet meglepő, hogy középkori okleveleinkben, elbeszélő forrásainkban és humanistáink műveiben az opus szónak csaknem minden római és középkori nyugati és déli formáját megtaláljuk.

Az opera (f.) a mondatban kapható szerepe szerint a magyar középkori latinságban is cselekvést, igyekezetet, gondot stb. jelent.⁴⁷

Szándékának a véghezvitelét, megvalósítását fejezi ki Ottó ispán az opus szóval 1061-i alapítólevelében.⁴⁸ A *pium opus*⁴⁹ az *opera probitatis*⁵⁰ és *miseri cordiae*,⁵¹ az *operibus habundare*,⁵² az ember jócselekedeteit jelentik a forrásokban,⁵³ de megfelelő jelző kíséretében vagy alkalmas mondatszerkesztésben az opus (opera) jelentheti az erkölcsileg rosszakat is.⁵⁴ Lehet azonban az opus a haszon vagy szükséglet kifejezője, és jelentheti a szellemi munka eredményét, például egy költeményt⁵⁵ vagy könyvet.⁵⁶

Elég gyakran találkozunk középkori forrásainkban az opus szóval mint bármilyen fizikai munkának vagy (más kifejezéssel összekapcsolva) egy pontosan körülírt szolgáló munkának a megjelölésével is. Így például Kálmán törvénye (70. c.) szerint a mások földjén dolgozó szabadok munkaváltság címén (*pro opere*) semmit sem fizetnek,⁵⁷ a veszprémvölgyi apácák (a Kálmán kori latin szöveg szerint) egy prédiomot *ad opus pecudum*, állattenyésztés céljaira kaptak első királyunktól,⁵⁸ Acha királyi „nemes” jobbágy (1116–1131) pedig egy

⁴⁶ Ld. a 35. jegyzetet. — *Du Cange* (3. kiad.) s. v. *Opus*. — Ld. még: Művészettörténeti ABC. (Szerk. Molnár A., Németh L., Voit P. Bp., 1961.) 317–318. (Az *Opus* szónak 23 jelzős variánsát adja.) Az „opus” és variánsai a Bibliában sem hiányoznak. Legváltozatosabb a *Liber Generis* 1–3. c.-ban fordulnak elő.

⁴⁷ Mint például Szilágyi Erzsébetnek az esztergomvári Szt. István-egyház kanonokjaihoz 1480. márc. 9-én intézett parancslevelében, aki meghagyja nekik, hogy egy ügyében „*diligentiam... et operam adhibendo*” haladéktalanul járjanak el. *Anyos L.*: Szilágyi Erzsébet oklevelei. Levéltári Közl. 6. (1927) 225.

⁴⁸ „...*qualiter hoc... inchoaverim et opere compleverim, audiant omnes Christiani.* *Kumorovitz L. B.*: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. („Pest” legkorábbi említése.) TBM. XVI. (1962) 53. — *Operedesiderato completiv.* Mon. eccl. Strig. I. 142. (1193.)

⁴⁹ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* (a továbbiakban: SRH). Ed. E. Szentpétery. I. Bp., 1937. 317. (Óbudai prépostság.)

⁵⁰ *Fejér*: CD. VII. 5. 277. — *Kumorovitz L. B.*: A magyar pecséthasználat története a középkorban. (A gödöllői prem. gimn. Évkönyve az 1942–1944. isk. évről.) (Kny. is.) 337. (59). 252. jegyzet.

⁵¹ *Szentpétery*: SRH. II. (1938.) 496. (Gellért-legendá.)

⁵² Mon. eccl. Strig. I. 592. (1272.)

⁵³ Pl. egy 1259-ből való osztrák hercegi oklevélben: *exuti carnis ergastulo et digni inveniantur in opere et eorum discreta et laudabilis vita... fidem faciat... Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich* (a továbbiakban: *Urkundenbuch*). Vorb. O. Mitis, bearb. von H. Fichtenau u. E. Zöllner. II. Wien 1955. 325.

⁵⁴ *Szentpétery*: SRH. II. 606. (Chron. Rhyth. Sitticens.)

⁵⁵ Pl.: *ad opus sui* (*Szentpétery*: SRH. II. 409.) (Leg. S. Steph. minor.), *ad opus et usum fratrum* [TBM. XV (1963) 136. 57. jegyzet], *Opus lamentabile incipio tractare, Tartharorum opera volens enodare... (Szentpétery*: SRH. II. 606.)

⁵⁶ *Consummatum fuit hoc opus in civitate Pysana a. d. 1338... Ipolyi A.*: A pozsonyi káptalan XIV. századi könyvtára. Új Magy. Muz. 6. (1856) 181; *Iuris canonici opus*. Uo. 180.

⁵⁷ *Liberi... pro libertate tantum denarios dent, non alios etiam denarios insuper pro opere aliquo dare cogantur.* *Závodszy L.*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp., 1904. (70. c.) — *De castellanis autem tam pro opere quam pro libertate denarii accipiantur.* (Uo. 194. 71. c.)

⁵⁸ *Czebe Gy.*: A veszprémvölgyi oklevél görög szövege. Bp., 1916. 8. — *Szabó I.*: (a 110. jegyzetben i. m.) 39., 142. jegyzet.

Mulund nevű emberét ad opus mansionarii („szelléri vagy majorsági?”⁵⁹) szolgálatra adományozta a pannonhalmi monostornak. Kétszáz évvel később, 1335. márc. 26-i (kamara-bérleti) oklevélben I. Károly király arra kötelezte Hyppolitus mester árvai várnagyot és körmöci kamarája ispánját, hogy mindazokon a napokon, amikor ott pénzt vernek (quolibet... die operis camere nostre), a szerződésben előírt összegzen felül még egy-egy fél-fertót fizessen tárnokmesterének,⁶⁰ 1338. márc. 29-én pedig azt írja elő a szomolnoki kamaraispánnak, hogy a pénzverő eszközöket és a felhasználandó fémet az esztergomi érsek és a tárnokmester pecsétjével lezárt (két) ládában őriztesse, melyeket csak képviselőiknek a jelenlétében szabad fölnyitnia, vagy pénzt veretnie (opera monetarum exerceri).⁶¹ Mind a két esetben tehát az *opus* szó a pénzverés műveletének a kifejezésére szolgál.

Werbőczynél szintén érdekes helyen, az erdő becslésénél találkozunk az *opus* szó használatával. Az I. 133. c. 2. §-ában azt írja, hogy a nagyobb, a fejszés makkos erdőt, amelyet vágásra és vadászatra használnak, és amely bárminő építészeti célra alkalmas (pro quolibet opere et artificio valens), ekealjnyént 50 márkára kell becsülni.⁶² Hogy itt valóban épület-fáról van szó, következik a 33. §-ból, amely a közönséges, egyszerűbb feldolgozásra alkalmas (pro communi opere... valentis) úgynevezett eresztvény erdő árának megállapításáról szól.⁶³

Az épület (és építés) fogalmának ezekben a kifejezésekben érezhető összefonódására még világosabb példát nyújt ugyancsak Werbőczy, amikor arról tájékoztat, miképpen kell egy birtok felosztásakor megállapítani a kőből épült atyai ház értékét. Ha a ház „kőből vagy téglából van, vagy ha másként költséges építkezéssel készült (ubi autem domus... paterna lapidea aut latericia vel aliter sumptuoso aedificio constructa fabricataque fuerit), és becslése akkora volna, hogy az ilyen fekvő jószágok közös jövedelméből ahhoz hasonló házakat nem építhetnének olyannyira, hogy még csak egyetlenegy sem épülhetne egykönnyen: akkor az ilyen esetben az apai háznak becslését és árát kőfaragó, kőműves és ács mesterek (una cum magistris lapidariis ac muratoribus et fabris lignariis) közbejöttével bírói kiküldött által lelkiismeretesen meg kell állapítani... és annyifelé osztani, ahány a testvér; a legifjabbik fiú vagy testvér a reá eső részhez ingyen jut (1. §.). De köteles a többi testvér részét... a becslés szerint... megfizetni — abban az esetben, ha a legifjabbik testvér kiskorú, mert különben ilyen költséges épületben egyenlően kell a testvéreknek osztozniuk (nam in tali sumptuoso aedificio aequalis fieri debet inter fratres divisio).”⁶⁴ Werbőczy e részben az *opus* helyett, de annak a jelentésében az aedificium szót használja, valószínűleg azért, mert jogi szempontból, öröklés és adásvétel tárgyát képező lakóházakról és nem intézmények monumentális épületeiről értekezik. Az utóbbiakhoz illőbb a régi stílus *opus*

⁵⁹ Pannonhalmi rendtörténet I. 595., 243. — Hogy az ilyen kifejezéseket hogyan fordítsuk, hasznos útmutatást nyújt Acha oklevelének idevágó passzusa: Tradidi... quatuor hominum capita simul cum vinea et molendino, scilicet Buzd ad eandem vineam excolendam et Sciphed ad molendinum cum sua uxore et Mulund ad opus mansionarii... A vineam excolendam helyett ad opus vinee, az ad molendinum helyett pedig ad opus molendini is állhatna.

⁶⁰ *Szekfü Gy.*: Oklevelek I. Károly pénzverési reformjához. Történelmi Tár. Új folyam XII. (1911) 11.

⁶¹ Uo.

⁶² Werbőczy István Hármaskönyve. Ford. *Kolosvári S. és Óvári K.* Budapest, 1897. (A továbbiakban: Hármaskv.) 218—219.

⁶³ Uo. — A 29. §-ból idézett passzusnak Kolosvári—Óvári-féle fordítása: „mely bárminő munkára és mesterségre alkalmas” — szerintünk nem eléggé kifejező.

⁶⁴ Hármaskv. 108—109. (41. cím.) Vö. 106—109. (40. cím.)

szava,⁶⁵ mely humanista írőinknál (kik Mátyás király jóvoltából Verulinus „De architectura” című munkáját is olvashatták),⁶⁶ állandósult.

A bemutatott Werbőczy-féle adatokból is kiérezhető, hogy az *opus* (és *aedificium*) építészeti vonatkozásban a munka mellett már az eredményre, a műre is utal, tehát konkrét tartalma van. Így van ez korábbi adataink esetében is. Ha tehát a legendában azt olvassuk, hogy I. István királyunk egyházépítő buzgalmának a híre (*bone voluntatis et operis fama, quam in edificandis ecclesiis . . . exercuit*) messze földre eljutott,⁶⁷ vagy hogy Gellért püspök a marosvári Szent György-monostor építésére (*ad opus . . . sancti Georgii martiris*) 1000 márkát adott, akkor egyszerre az építésre és az épületre is gondolunk.⁶⁸ Mégis a szó alapjelentése az ilyen esetekben is az építés, hiszen a templom még nem készült el. A Képeskrónika szerint Szent István, mivel Óbudán nem talált egyházat (*non invenisset aliquod pium opus, in quo possit laudari Creator omnium*), ezért Szent Péter és Pál apostol tiszteletére elkezdett ilyet építtetni, de ezt a nagy művet életében már nem tudta befejezni (*illud grande opus inceptum . . . non potuisset consummari*).⁶⁹ De van beszédesebb adatunk is. II. Géza királyunk 1145-ben a Bikács-nembeli „magnus” Bikachnak a királyi udvarnoki Madocsa földön helyet (*locum*) adományoz „*pro construendo ibidem monasterio*” — azzal az ígérettel, hogy ha a monostor fölépül, a szerzeteseket újabb adományban fogja részesíteni. S amikor egy idő múlva Bikács jelentette, hogy az általa alapított Szent Miklós kolostor kőből épülő része embernői magasságát már elérte: „*monasterium . . . in lapideo opere usque ad altitudinem unius hominis stature se iam erexisse a terra nobis affirmasset*”, a király ígéretét teljesíti, s a tolnai várhoz tartozó Kormó földet és Egyed udvarnok földjét (más földekkel együtt) adományozza a monostornak, leírt határok között. A határleírás egyik mondata egy halászó helyet is említ, melyet Szent István adott a veszprémvölgyi apácáknak építkezési költségeiknek (*ad opus*) fedezésére.⁷⁰ A XIII. század 70-es éveiben Beszter fia Demeter, a ferencesek margitszigeti egyházának az építésére (*ad opus ecclesie fratrum minorum in Insulam*) tett adományt végrendeletében.⁷¹ Ilyen értelemben végrendelezik 1380. ápr. 6-án id. Erzsébet királyné az aracsai és beregszászi monostor s az óbudai Szent Péter-egyház építésére (*ad opus claustrum . . . de Lumprehaza . . . , de Aracha, ad opus ecclesie beati Petri . . . de Weteribuda*) hagyományozván 500—500, illetve 300 aranyforintot.⁷² Hogy ezen építkezései folyamatban vannak, bizonyítja az arachai monostorral kapcsolatos az a megjegyzése, hogy hagyatéka csak arra az esetre szól, ha az építés az ő életében már nem fejeződhetné be (*si vita nobis comite perfici non poterit*). Az építkezésre, erősítési

⁶⁵ Bár azt is ismeri s a templomoknak, váraknak, monostoroknak stb. is adja a becsűjét. Uo. 216. (133. cím.)

⁶⁶ Bonfini Verulinus „De architectura” c. művének (latin fordításához (Mátyás királynak ajánlott) előszavában írja: „. . . Bandinus . . . Antonii Averulani (l) civis Florentini opus mirabile de architectura nuper ad Maiestatem Vestram attulerit . . . quod e vernacula lingua in Latinam quam primum traducendam curasti . . . In qua quidem traductione, ne opus vilescat . . . , ego autem in traducendo hoc utar temperamento, quod dilucidati simul et latinitati satisfacere curabo . . .” *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia ex scriptis ab Eugenio Abel relictis . . . ed. St. Hegedüs*. Budapest, 1903. 58.

⁶⁷ *Szentpétery*: SRH. II. 386. (Leg. S. Stephani regis. Római és konstantinápolyi építkezések.)

⁶⁸ Uo. II. 498. (Gellért-legendá.)

⁶⁹ Uo. I. 35.

⁷⁰ . . . in fluvio Danubii est captura usonum et aliorum piscium, quam sanctus rex Stephanus dedit et donavit portum Madocsa, quod tonya vocatur cum descensu ad piscationem usonum ad opus monialium sancte Marie servientium in valle Vesprimiensi degentibus. Fejér: CD. II 120. — O. L. Dl. 14. — Az oklevél mai formájában az eredeti alapján a XIII. és XIV. század fordulóján készült átdolgozás, az *opus*-ra vonatkozó adatai azonban a XII. századra szóló érvénnyel elfogadhatók. *Fejérpataky L.*: A királyi kancellária az Árpádok korában. Budapest, 1885. 20., 90. — *Szentpétery I.*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. (A továbbiakban: Krit. jegyz.) I. Budapest, 1923. 25. (71. reg.) Az oklevélben olvasható határleírás szövegének eredetije a XIII. század 80-as éveiből való. (Kubinyi A. szíves közlése.)

⁷¹ *Gárdonyi A.*: Budapest történetének okleveles emlékei (a továbbiakban: Budapest). I. Budapest, 1936. 120.

⁷² O. L. Dl. 6692. — L. a 23. jegyzetet.

munkálatokra utalnak a városi privilégiumokban olvasható ilyen kifejezések is, mint: ad opus muri, operum perficiendorum, ad opus seu fabricam . . . civitatis,⁷³ vagy ad opus castri Budensis IV. László 1276. évi oklevelében.⁷⁴ Ilyenek még: opere sumptuoso et dulchro fecerat inchoari⁷⁵ (IV. Béla), de opere pretioso⁷⁶ (1277.), opere multum sumptuoso fecit et compleri⁷⁷ (1349.), basilica edificiiis opereque atque artificio superbo . . . fuit erecta.⁷⁸

Forrásainkból azonban összeállítható az építészettörténeti adatoknak olyan csoportja is, amelyben az „opus” már egy egész, vagy részépületre vonatkozik. Szent István például Fehérvárt Szűz Mária tiszteletére templomot emelt és szentélyébe (in opus sanctuarii) gyöngyökkel kirakott ereklyetartókat helyzetetett el.⁷⁹ Anonymus szerint Attila a rómaiaknak Pannóniából való kiűzetése után a Duna mellett, Budafelhívíz fölött rendezte be székhelyét oly formán, hogy az ott talált régi épületeket (omnia antiqua opera) helyreállíttatta és fallal vétette körül: így alapította meg Budavárát, Ecilburgot.⁸⁰ 1287-ben János lapicida vállalkozott a gyulafehérvári Szent Mihály-egyház újjáépítésére és kibővítésére (incipiens ab antiquo opere et concementans ipso antiquo operi . . . in ea altitudine, in qua murus . . . ecclesie super dictum perantiquum opus extitit elevatus . . .), krakkói Syfridus ácsmester és társai pedig 1291-ben kötöttek szerződést az erdélyi püspökkel a tetőzet elkészítésére (super totali ligneo opere seu tegumento).⁸¹ 1301. jan. 15-én Ágnes királyné „tam in opere ligneo, quam murato” Soproni István mesterre bízta az óbudai királyi palota gondozását, karbantartását.⁸² A XIV. század 30—40-es éveiben Telegdi Csanád esztergomi érsek (1330—1349)⁸³ a Szent Adalbert-székesegyház szentélyének restaurálását kezdte el (sanctuarium . . . sectis lapidibus et dolatis ac curiosis celaturis, columpnis, duris basibus et epistiliis merifice fabricatis arte lathomica et cum gloriosa testitudine inchoavit), majd a megkezdett művet (inchoatum opus cum fenestris vitreis decorando et exterius propugnacula faciando, necnon totam ecclesiam tegendo) gyorsan és szerencsésen be is fejezte.⁸⁴ 1367-ben Erzsébet anyakirályné adományozza kőből épült óbudai új fürdőházát (domum . . . balnealem lapideo opere . . . de novo constructam) a klarisszáknak.⁸⁵ 1381. márc. 26-án Márton kanizsai bíró és Péter plébános (falujuk képviselőjében) az óbudai apácáknak adják el 100 forintért a Gyekentou nevű csongrád megyei birtokot, hogy legyen pénzük templomuk renoválására (pro . . . reformatione operis ecclesie beate virginis).⁸⁶ S végül önmagáért beszél a budavári királyi palota egyik termének Gerlach által (1573—1578) feljegyzett ez a felirata: WLADISLAVI REGIS HOC EST MAGNIFICUM OPUS,⁸⁷ melyet valamelyik humanistának szerkesztett, kiknek az írásában az opus szónak a használata már magától értetődő dolog.⁸⁸

⁷³ Mályusz E.: Zsigmond kori Oklevéltár. II. 1. Budapest, 1956. 452. (3767. reg. Debrecen.) — 456. (3792. reg. Somorja.) — 459. (3808. reg. Eperjes.)

⁷⁴ Gárdonyi: Budapest I. 157.

⁷⁵ Szentpétery: SRH. I. 469. (Az esztergomi ferencesek temploma.)

⁷⁶ Mon. eccl. Strig. II. 71. (. . . quos cyphos volo vendi, cum sint de opere pretioso. László mester esztergomi prépost végrendelete.)

⁷⁷ Bossányi: i. m. I. 201. (491. reg.) Erzsébet királyné, 1349. márc. 22. Óbudai Szűz Mária prépostsági templom.

⁷⁸ Írja Ranzanus (1475—1478) az óbudai Szűz Mária prépostsági templomról. B. Szabó: Óbuda 71.

⁷⁹ Szentpétery: SRH. II. 396.

⁸⁰ Uo. I. 35.

⁸¹ Zerich T.: A károlyfehérvári székesegyház. Magyar Sion 1 (1863) 270., 271.

⁸² Gárdonyi: Budapest I. 351.

⁸³ Mon. eccl. Strig. III. XVIII.

⁸⁴ Uo. XX. — Szentpétery: SRH. I. 492—493.

⁸⁵ OL. Dl. 5633.

⁸⁶ OL. Dl. 6766.

⁸⁷ Stephan Gerlachs des Aelteren Tagebuch. . . Frankfurt am Mayn, 1674. Szalay L.: Adalékok a Magyar Nemzet történetéhez a XVI. században. Pest, 1861. 209—226.

⁸⁸ Például Bonfininál. L. a 66. jegyzetet.

Végül meg kell még említenünk, hogy az elkezdett vagy befejezett építkezésre, épületre, vagy más művészeti alkotásra vonatkoznak a „remekmű” értelmében használt magasztaló kifejezések is, mint: opere mirifico facta,⁸⁹ opere mirifico construere cepit,⁹⁰ mirifici operis,⁹¹ mirifici operis structura⁹² stb.

Csak természetes, hogy szavunkat és kombinációit a XVI. századi magyar nyelvű írásság is átvette. 1557. szept. 26-án például Sombory Gergely Nádasdy Tamás sevitora azt jelenti urának Lékáról, hogy „az kőmiesek igen mielnek”,⁹³ okt. 17-én azt igéri, hogy „az kőmiről . . . bőeben” ír majd,⁹⁴ okt. 10-én „az várbeli mirül” azt írja, hogy „immár az kőmiesek az rakást felrakták . . . , az árkosát csinálják és boldozzák”,⁹⁵ 1558. jún. 2-án pedig: „Mostan az szántás dolga és az szőlő mi dolga vagyon előttem . . .”⁹⁶ Gyulaffy László 1578. ápr. 23-i végrendeletében pedig a feleségére hagy 100 gira ezüstöt, „mely 100 gira ezüst kész mivben vagyon”.⁹⁷

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy 1374-i oklevelünkben az opus szó épületet vagy építkezést jelent, nem pedig birtokot.⁹⁸

(2.) Procurare a szótárakban a. m. valamire, más megbízásából, annak nevében felügyelni, azt igazgatni . . . , általában: felügyelni (kezeln), igazgatni, kormányozni; valaminek gondját viselni stb. A procurator pedig: gondoskodó, gondviselő, más ügyeinek igazgatója, helyettes, képviselő, biztos stb. A két szónak a középkori latinságban használatos főbb variánsait Du Cange-nál találjuk.⁹⁹ Hinkmár reimsi érsek De ordine palatii c. művében (882) azt írja, hogy a királynak (rex) például már a nevéből következik elsődleges feladata, az ti., hogy alattvalóinak kormányzásáról gondoskodják (ut subiectis omnibus rectoris officium procurat).¹⁰⁰ Munkáját pedig azzal fejezi be, hogy ő már senkit sem ismer azok közül, akik az ő fiatal éveiben a palatiumban szolgáltak: mostanában csak leszármazóik tevékenykednek ott; ezeket arra inti, legyen gondjuk, hogy atyáik egykori helyét és hivatalát méltó módon töltsék be (ipsi vero procurant . . . quatenus patrum loca et officia suppleant).¹⁰¹ Nálunk e szónak legkorábbi nyomára Szent László ún. I. törvényében (1092) bukkanunk. 21. fejezete a szerzetesek püspöki felügyeletéről intézkedik: abbatas secundum decreta patrum in procuratione episcoporum suorum . . . permanente.¹⁰² Ez a hely Závodszy szerint egy 952-ből való

⁸⁹ . . . multarum ecclesiarum cruces et vasa vel paramenta opere mirifico facta vel contexta usque hodie testantur. *Szentpétery*: SRH. II. 385., 415. (Leg. S. Stephani.)

⁹⁰ . . . in civitate, que dicitur Alba . . . famosam et grandem basilicam opere mirifico, . . . construere cepit. Uo. II. 417.

⁹¹ 1361-ben id. Erzsébet királyné Szt. Gellért ereklyéinek „sepulchrum de argento et auro magnifici operis . . . parari fecit.” Uo. II. 506. (Gellért-legenda.)

⁹² 1368. szept. 8-án I. Lajos király megerősíti anyja oklevelét az általa „mirifici operis structura” felépített óbudai klarissza-kolostornak tett adományát. *B. Szabó*: Óbuda 86—87. (Cegléd.) — 1506-ban Pálóczi Imre özvegye: Dorottya a sárospataki ferences apácák részére „coenobium . . . mirifici operis structura dudum edificare et a fundamento lapidibus ac cemento construere cepisset, inopia tamen prepediente nondum consummare potuisset”. Az építés folytatására most birtokot ad el. OL. Dl. 56.804.

⁹³ *Komáromy A.*: Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár. Új folyam. XII. (1911) 447.

⁹⁴ Uo. 450.

⁹⁵ Uo. 449.

⁹⁶ Uo. 455.

⁹⁷ Uo. 594.

⁹⁸ *B. Szabó*: Óbuda 88—89.

⁹⁹ Du Cange (3. kiad.) s. v. Procurator. Ókori használatára von. olv. Real-Encyclopedie s. v. procurator.

¹⁰⁰ Mon. Germ. Hist. Capitularia regum francorum (a továbbiakban: Capitularia). II. Hannoverae 1897. 520.

¹⁰¹ Uo. 530.

¹⁰² Závodszy (az 57. jegyzetben) i. m. 161.

capituláréra vezethető vissza, amely az egyházmegye területén élő szerzeteseket a püspök felügyelete alá helyezi: oporet episcopum . . . monachorum providentiam gerere. Szent László decretuma tehát a procurare szónak ezt a nyugati tartalmát, a providere szóval helyettesítve, a magyar viszonyokra alkalmazta.¹⁰³

Procuratora (gondozója, igazgatója, felügyelője, kormányzója stb.) a capitulárék és más nyugati források szerint lehet a királyi palatiumnak,¹⁰⁴ egy városnak,¹⁰⁵ birtoknak,¹⁰⁶ iskolának,¹⁰⁷ erdőnek,¹⁰⁸ vagy más valamilyen gazdasági létesítménynek. Nálunk például I. Lajos egyik oklevelében (1343. jún. 3.) a király visegrádi halgondozóiról (procuratores piscium) olvasunk.¹⁰⁹ A procurator szó tehát gyűjtőfogalmat takar, más szavakkal való kombinációinak száma tehát nagy. Gazdasági vonatkozásban való értelmezését nem régen Szabó I. végezte el, aki szerint a procurator, rector prediorum a XVI. században nálunk, akár csak nyugaton, jószágigazgató, jószágkormányzó, jószágfelügyelő.¹¹⁰

Mivel vizsgált oklevelünkben — mint előbbi fejtegetéseinkből világos — az operummal, épületekkel, építkezéssel van kapcsolatban, jogi viszonylatban való elemzését (ügyvéd stb.) mellőzhetjük, s a gazdasági életben használt jelentését — legalább adminisztratív vonatkozásában — a mi esetünkre is kiterjeszhetjük. Eljárásunkat jól támasztja alá Ágnes királynénak már jelzett 1301. jan. 15-én (férje halála utáni napon) kiadott az az oklevele, melyben Soproni István mesterre bízza az óbudai királyi palota gondozását (procuracionem seu conservationem pallatii regalis de Veteri Buda commisissemus magistro Stephano de Suprunyo), aki kőből és fából emelt részeiben egyaránt a saját költségén vállalta karbantartását (in suam receipt procuracionem suis propriis expensis conservandum et edificandum tam in opere ligneo, quam murato).¹¹¹

Az eddig mondottak alapján tehát megállapíthatjuk, hogy az 1374-i „procurator operum domine regine . . . senioris” megjelölésben, következőképpen Corradus mesterben Erzsébet királynénak nem gazdasági megbízottját, hanem épületeinek a gondozóját, igazgatóját, karbantartóját, sőt építkezéseinek a technikai vezetőjét kell felismernünk

(3) Erre utal végül magisteri címe is, mely nem azonos értelmű az oklevélben szereplő László fia Miklós, óbudai várnagy „hivatali” s a budai káptalan lectorának és kanonokjainak „tudományos” jellegű, a „septem artes liberales”-ből szerzett magisteri fokozatával — hanem szakmáját, mesterségét fejezi ki a „septem artes mechanicae” körébe tartozó „építő-

¹⁰³ Uo. 72—73.

¹⁰⁴ Capitularia II. 530.

¹⁰⁵ Uo. I. 216.

¹⁰⁶ Uo. I. 306., II. 179.

¹⁰⁷ Uo. I. 357.

¹⁰⁸ Urkundenbuch I. (Wien 1950.) 21. (1141.)

¹⁰⁹ . . . inter fundos nostrum regale, ubi procuratores nostri pýsscium commorantur . . . ac Mykch quondam bani . . . Zichy-okmt. XII. 17.

¹¹⁰ Szabó I.: A prédiüm. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténelem köréből. I. Agrártörténeti Szemle 5 (1963) 42—43. — Kumorovitz L. B.: Veszprémi regeszták (1301—1387). Budapest, 1953. „rector possessionis seu predii” (301. reg. 1338.); „. . . rectori prediorum nostrorum seu procuratori nostro”. (465. reg. 1355.)

¹¹¹ Gárdonyi: Budapest I. 351. — Ebből a helyből természetesen még nem következik, hogy István mester építész, és maga végzi a karbantartási munkálatokat. Ő ilyenekről inkább csak gondoskodik, azokat irányítja. A XIV. század első feléből való adataink szerint az óbudai királyi várnak később is volt „conservator”-nak nevezett „igazgatója”, aki az egész „váruradalom” valamennyi ügyét intézte. Így például 1322-ben Péter ispánról, Dénes fia Pál mesternek, az óbudai királyi udvar conservatorának (conservatoris aule regie Veteris Bude) az officiálisáról olvassuk, hogy két (királyi?) falu perében mirt békéltető szerepelt. Kumorovitz: Veszpr. reg. 60. (126. reg.)

ipari”, művészeti vonatkozásában.¹¹² Corradus tehát azok közé tartozik, akikről a fehérvári káptalan 1366-ban, tehát az ő korában, egy malom szakértői felülvizsgálása kapcsán e mű tapasztalt mestereinek, „periti magistri ipsius operis”-nek nevez a különbséggel, hogy Corradus más „opus”-nak a mestere.¹¹³ Ilyen értelemben használja a kifejezést Rozgonyi István, a veszprémi püspökség kormányzója 1416. márc. 14-én Párizsból írt levelében, melyben egyebek mellett arról értesíti testvérét: Péter dömösi prépostot, hogy Zsigmond király „több (francia) mestert küld Budára: aranyműveseket és más mestereket (. . . plures magistros transmittit dominus noster rex ad Budam: aurifabros et ceteros magistros).¹¹⁴ A szó további elemzésétől azonban felment bennünket Corradusnak a vita tárgyát képező telkén álló s munkások részére elkerített szállás és sátor (stabulum et foliatum pro operariis cum sepibus) említése. Ez ugyanis nem lehetett királynéi gazdasági munkatelep már csak azért sem, mert — a királynéi kúrián kívül — magán területen fekszik, s tulajdonosának halála után használaton kívül helyezik. Véleményünk szerint ez a mester háza mellett létesített olyasféle „Hütte” (officina lapicidarum) lehetett, amilyenről például az 1434. és 1437. között vezetett pozsonyi várépítési számadásokban is olvasunk.¹¹⁵ Ilyetén funkciója mellett az a körülmény is tanúskodik, hogy a kérdéses telek az óbudai klarisszák kolostorával szomszédos, Corradus mester tehát az ottani építkezéssel kapcsolatban állította fel telepét, amely egyébként a saját telke és háza mellett is állott. Teljes címe azonban más királynéi megbízatásokra is utal. E címén kívül a mester magasabb beosztása és tekintélyes volta mellett az oklevélben felsorolt előkelő békeltetők névsora is tanúskodik. Egy egyszerű óbudai polgár özvegyének az ügyében aligha vállalt volna közvetítő szerepet az erdélyi püspök, az óbudai káptalan prépostja s az anyakirályné udvarbírája és várnagya: Erzsébet királyné elintézhette volna a vitát hatalmi szóval is. Mindebből pedig az is következik, hogy Corradus mester mint „procurator operum . . . regine” a királyné építkezéseinek nem gazdasági-adminisztratív igazgatója, hanem technikai

¹¹² L. Du Cange s. v. magister. — A cím legtágabb értelmű meghatározása nála így hangzik: „Titulus honorarius, quo donantur viri ab honoratoribus secundi”. Ez után felsorolja a magisterség különféle fajtáit, megemlékezve közöttük a magister operis- v. operarum-ról s azokról a magisterekről, „quorum ars inter minores artes censetur”. — A hivatali jellegű magisteri címről *Ember Gy.* (Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Budapest, 1946. 31—32.) és *Erdélyi L.* (Magyar művelődéstörténet. II. Kolozsvár, 1918. 486—487.), a tudományosról pedig *Hajnal I.* (Írás-történet az írásbeliség felújulása korából. Budapest, 1923. 74—83.) nyújt tájékoztatást. — A „septem artes mechanicae”-t a XI. században Radulfus Ardens, a XII.-ben Hugo a Sancto Victore, a XIII. században Vincentius Bellovacensis sorolja fel s ezek: a „lanificium, armatura, navigatio, agricultura, venatio, medicina és theatra”. Erdélyi L. szerint (i. m. 421—422.) az „elsőhöz számították a szövő-, posztó-, szabó-, szűcs-, tímáripárt, de még a borbélyt és jegyzőt is, mert a posztónyíróhoz a hajnyíró, a pergamen-készítőhöz a notarius rokonságot mutat. Az armaturához sorolták a fa-, fém- és kőműveseket. Meglepő a physicosok (orvosok), sebészek és gyógyszerészek említése az iparosok, földművesek és vadászok társaságában s utolsó helyen a színjátékoské”. — Hogy korszakunkban nálunk is ismerték a „septem artes mechanicae”-t, kitűnően igazolja I. Lajos király 1365. febr. 4-i oklevele, mely szerint János mester „in arte sua mechanica, in constructione domorum nostrarum” szerzett érdemeiért kapott jutalmat. (L. a 116. jegyzetet.)

¹¹³ Mivel Saar-i Tamás fia Miklós, a tihanyi apátságtól bérelt malmát — a Sár patak is más medret ásva — más helyre vitte, s ezzel a veszprémi káptalannak a sajátja fölött álló malmát tönkretette, — jóvátétel címén (1366. febr. 25-én) arra kötelezte magát, hogy a régi helyén, tapasztalt malomépítő mesterek előírása szerint s a patakon levő más malmok mintájára a malomárkot kitisztítva, a gátak lezárásával, házzal, malomkerekekkel, két malomkövel, malomvassal és egyebekkel felszerelve (. . . scilicet fossati expurgatione, clausure expurgatione, domo, rotis, lapidibus utrisque, ferro et aliis . . . necessat iris, prout periti magistri ipsius operis stabile fore decernerent) a saját költségén újjáépítteti a káptalani malmot. *Kumorovitz*: Veszpr. reg. 232. (595. reg.)

¹¹⁴ *Áldásy A.*: Rozgonyi István levele Párizsból 1416. márc. 14-ről. Történelmi Tár. Új folyam II. (1902) 575 — 576. — L. még a 64. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

¹¹⁵ *Szűcs J.*: A középkori építészet munkaszervezetének kérdéséhez. Bud. Rég. XVIII. (1958) 321., 350.

vezetője, kivitelezője.¹¹⁶ Az előbbi kincstartója és sáfárja, vagy esetleg más megbízottja láthatta el. Mind a két állás viselőjét ismerjük is: dispensatora 1368 és 1374 között Chyrle-nek nevezett Péter mester,¹¹⁷ kedvelt és hűséges kincstartója pedig, akit még végrendeletében is védelmez,¹¹⁸ 1365 és 1380 közötti években Vasvári Mihály, kápolnájának clericusa és egri prebendárius kanonok volt.¹¹⁹

Corrardus mester személyi viszonyairól keveset tudunk. Az 1374. évi oklevél csak a fiát nevezi meg, feleségét nem.¹²⁰ Azonban mégis van olyan adatunk, amely vele hozható kapcs-

¹¹⁶ *Szücs*: i. m. 321—323. — Az olyan adatok, mint: architector, constructor, magister operis, Baumeister, vagy éppen: des Kaysers obrister pawmaister (Erlingi Konrád, a pozsonyi vár építőmestere 1434—1437-ben) rendkívül ritkák. A legtöbb esetben, főleg a XIII. és XIV. században csak az oklevél szelleméből, vagy több adatnak az összevetéséből állapíthatjuk meg egy *lapicida*-ról vagy *murator*-ról, hogy építész, illetve építőmester. Ez érezhető ki például IV. Béla okleveléből Bertoldus mester zólyomi „kőfaragó” (magister Pertoldus lapicida noster) esetében, akiről 1255-ben azt írja a király, hogy „in faciando opere castorum nostrorum inventus est sollicitus et fidelis”, ezért adományozta neki Dobódel földet, birtokába pedig a zólyomi ispánnal be is iktattatta. [*Szentpétery I.*: Krit. jegyz. 328. (1051. reg.)] Egy egyszerű kőfaragó ui. különösebb tudás és teljesítmény nélkül aligha részesülhetett volna ilyen komoly királyi adományban. Bertoldus jelentőségét kiemeli az idézett mondatnak „noster” jelzője is. Ilyen felfogásban Bertoldus mester nemcsak kőfaragó, hanem társai közül kiemelkedő várépítési vezető, tervező, kivitelező is. — Ezzel szemben I. Lajos király építész: János mester csak több adatnak az összevetéséből lép elének plasztikusan. 1352-ben István herceg relatora (Commissio domini ducis propria et relatio Iohannis lapicida). 1365. febr. 4-én (I. Lajos oklevelében): magister Iohannes lapicida; 1374. nov. 30-án (szintén Lajos király oklevelében): Iohannes lapicida noster; 1374. dec. 15-én (Buda város tanácsának az oklevelében): magister Iohannes murator ventrosus concivis noster; 1374. dec. 21-én (I. Lajos oklevelében): magister Iohannes lapicida. Ez a néhány adat azonban még vérszegény; de rögtön újabb tartalommal telítődnek, ha hozzájuk kapcsoljuk az 1365. febr. 4-i oklevélnek azt az eddig még eléggé nem értékelt mondatát, mely szerint János mester a jutalmat „in arte sua mechanica, in constructione domorum nostrorum lapidearum ac aliorum negotiorum nostrorum cum commissorum celeri et fideli expeditione” szerzett érdemeiért kapta a királytól. *Kumorovitz*: Várkápola 118., 136—139.; 72., 74—77. jegyzet. Az „ars mechanica”-ról olv. még a 112. jegyzetet. — Hogy pedig az 1387-ből ismert „magister Konch murator” sem egyszerű kőműves, hanem önálló építési vállalkozó, illetve építész, szerencsés módon egészen világos a veszprémi káptalan 1387. máj. 5-i oklevelének több helyéből: a legapróbb részletekig terjedően szerződik benne a veszprémvölgyi apácák rendházának átépítésére és kibővítésére: quod a die conventionis... infra unius anni circulum... totum edificium in ipso claustru fiendum... pro octoaginta marcis denariorum... et datis sibi lapidibus et cemento sufficientibus per se et suos commuratores seu familiares perficiet et consumpnare facere teneretur... stb. OL. Dl. 42.364. — *Mályusz*: Zsigmondkori oklt. I. Budapest, 1951. 5—6. (53. reg.)

¹¹⁷ 1368. aug. 19.: I. Lajos király birtokot adományoz magister Petrus de Chyrle-nek, anyja dispensatorának. (OL. Dl. 5784.) — 1369. febr. 20.: Lajos király Petri de Cherle dispensatoris genitricis sue... érdemeiért birtokot és nemességet adományoz neki. (OL. Dl. 11. 459.) — 1369. jul. 20.: I. Lajos király magister Petrus de Chyrle dispensator domine regine genitricis nostre-nak három oklevelét erősíti meg. (OL. Dl. 5784.) — 1371. máj. 22.: Zwdar Péter egykori szlavón bán idősb Erzsébet királyné kérésére provido viro magistro Petro de Chyrle, dispensatori curie... domine regine matris nostre (javára lemond a Kerva birtokon levő jogáról) — írja I. Lajos király. (OL. Dl. 5940.) — 1374. nov. 15.: Nagy Lajos magister Petrus de Chyrle dispensator curie domine regine genitricis nostre kérésére oklevelet ad ki. (OL. Dl. 6247.) — A dispensátorral kapcsolatban olv. még a 34. jegyzetet és *Erdélyi*: i. m. 532.

¹¹⁸ L. a 27. jegyzetet.

¹¹⁹ 1365. jún. 20.: senior regina Ungarie... in personam... Michaelis Martini de castro Ferreo, canonici Agriensis prebendati, sue capelle clerici ac thesaurarie registratoris kanonokságában való megerősítéséért folyamodik a pápához. *Bossányi*: i. m. II. 434. (390. reg.) — 1380. apr. 6.: magister Michael litteratus thesaurarius-nak mondja végrendeletében Nagy Lajos király anyja. (OL. Dl. 6692.) A királyné végrendeletének executoraival kapcsolatban azt is írja róla, hogy ő ismeri legjobban vagyoní ügyeit... executores enim huiusmodi testamenti nostri... dominam reginam... dominum Demetrium... cardinalem... Strigoniensis ecclesie gubernatorem et... Ladislaum episcopum Waradiensem, Iohannem prepositum Budensem et... dominam Claram, necnon magistros Nicolaum Zambo thesaurarium domini regis... et alterum Nicolaum filium Pauli de Pukur iudicem comanorum nostrorum constituimus eomodo: ut ipsi... plenam potestatem habeant premissa exequendi; quia autem magister Michael litteratus thesaurarius noster de vasis nostris argenteis et aliis nostris negotiis certius est informatus, ideo idem magister Michael iuxta mandatum et commissionem ipsorum nostrorum executorum premissam nostram testamentariam dispositionem procurare et disponere debeat et teneatur effectuare...

¹²⁰ L. az oklevélben.

latba. 1364. január 25-én, a budai káptalan előtt, az óbudai Chunt fia Pálnak a fia: Mihálytól,¹²¹ valamint anyjától: Katalintól, Korrardus Theutonicus és felesége: Katalin 100 forintért Óbudán telket vásárolnak a rajta levő kőből és fából való minden épülettel együtt. Mivel ez a telek a vevők telkével szomszédos, már nem új lakói a városnak. Ha ez a Korrardus Theutonicus valóban azonos az 1374. évi oklevél Corradusával, akkor mesterünket német bevándorlónak kell tekintenünk, aki már nős és gazdag polgár. 1374-ben szereplő fiát: Jánost 1364-ben még nem említik, ezért csak 1364 után szülehetett. Kiskorúsága mellett tanúskodik az a körülmény is, hogy anyja tehervállalással képviseli őt az egység megkötésében, mert még nincsen cselekvőképessége.¹²² E szerint 10 éven aluli gyermek lehetett. Mindebből pedig arra is következtethetünk, hogy Corradus mester a XIV. század közepe táján léphetett Erzsébet anyakirályné szolgálatába, s nemcsak kortársa lehetett annak a János lapacidának, aki I. Lajos királynak volt az udvari építész Budán,¹²³ hanem vele azonos, vagy az övéhez hasonló funkciót tölthetett be a király anyjának óbudai curiájában.¹²⁴

Működésének részletekbe menő ismertetése — közvetlen adatok hiányában — ma még nem lehetséges. János mesterről a művészettörténet, főképpen pedig az építészettörténet kutatói ma már többet tudnának mondani, mert a budai Vár régészeti feltárása befejeződött. Corradus mester esetében erre szintén csak akkor kerülhet sor, ha óbudai középkori építészeti emlékeink nagyobb mennyiségben és terjedelemben kerülnek elő a föld mélyéből.

¹²¹ Michael filius Pauli filii Chunth de Veteri Buda cum... Katherina matre sua... et Korrardus Theutonicus de eadem... bejelentették: quod ipsi quandam sessionem ipsorum in Veteri Buda in vicinitate sessionis predicti Korrardi existentem cum omnibus suis utilitatibus et pertinentiis universis, edificiiis scilicet lapideis et ligneis in facie eiusdem existentibus... predicto Korrardo et domine Katherine uxori eiusdem ac eorum hereditibus... pro centum florenis... vendidissent. OL. Dl. 5280.

¹²² ... cuius onus ad infrascripta penitus ad se assumpsit. Erre vonatkozólag olv.: Hármaskv. I. r. 59. és 111. cím. — L. még *Kumorovitz L. B.*: A tétí (csuti) breviárium jogi szabályokat tartalmazó függeléke. Turul 44. (1930) 29—30. és *Händel B.*: A tehervállalás középkori jogrendünkben. Századok 78. (1944) 372—418.

¹²³ János lapacidára von. l. a 30—32. és 116. jegyzeteket és a hozzájuk tartozó szöveget. — Olv. még: *Horváth H.*: Buda a középkorban. Magyar Művészet 8. (1932) 99. (Kny.) — *Kelényi O.*: Iparosok és kereskedők Budán és Pesten a középkorban. Bud. Rég. XIII. (1943) 322. — *Pataki J.*: A budai vár középkori helyrajza. Bud. Rég. XV. (1950) 298. — *Gerevich L.*: A kora-gótika Magyarországon és Gótika és protorenaissance. A magyarországi művészet története. I. Budapest, 1956. 145., 175. — *Zolnay L.*: A XIII—XIV. századi budai királyi palotáról. A budai várostörténet néhány kritikus kérdése. Művészettörténeti Tanulmányok. A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve I (1958—1960) 15. — *Uő.*: „Opus castri Budensis”. A XIII. századi budai vár kialakulása. TBM. XV. (1963) 98.

¹²⁴ Mind a két mesternek a funkciójáról azonban más (nem budai és óbudai) magyar és külföldi építészettörténeti analóg források és feldolgozások alapján elfogadható és használható képet már most is kaphatnánk. Felvázolására — a közeljövőben — talán magunk is fogunk vállalkozni.

ZUR GESCHICHTE DER BAUTÄTIGKEIT
DER KÖNIGIN ELISABETH D. Ä.

Nach dem Tode ihres Gemahls, König Karls I. (1308—1342) richtete Königin Elisabeth in der 1343 von ihrem Sohn als Schenkung erhaltenen Burg zu Altofen ihren Wittwensitz ein. Von diesem Zeitpunkt an bis zum Beginn der Besetzung durch die Türken ist diese Burg das Eigentum der jeweiligen Königin von Ungarn geblieben. Urkundliche Angaben und die bis heut durch Grabungen ans Licht gekommenen Baureste zeugen davon, dass die Burg, bezw. der Palast der Königin um die Mitte des XIV. Jahrhunderts herum umgebaut wurde. L. Gerevich stellte fest, dass zwei erhalten gebliebene Wandpfeiler ihre Analogien in Wroclaw hätten. Sie seien Schöpfungen des für die Mitte des XIV. Jahrhunderts charakteristischen Stils und verträten die Stilrichtung der von Königin Elisabeth ins Leben gerufenen Bauschule. Unserer Meinung nach erscheint die Annahme einer solchen Bauschule durchaus berechtigt; abgesehen von der politischen Betätigung war das ganze Wittwenleben der Königinmutter von lebhaftem Baueifer erfüllt. Der Hauptschauplatz dieser Bautätigkeit lag im Zentrum des Landes, in Ofen und Altofen; daneben tritt die Königin auch an anderen Orten als Bauherr bezw. als Mäzen auf. Nach Aussage ihrer an die Päpste gesandten Supplikationen vollendete sie — nach dem bereits 1346 erbauten Klarissenkloster in Altofen — zwischen 1347 und 1349 den Bau von sechs Kirchen (Terebes, Altofen, Ofen, Hatvan, Lippa, Esztergom). Ihre letzte Bitte um eine Indulgenz geschah für die von Ludwig und seiner Gemahlin 1366 vollendete Kapelle der Burg zu Ofen. Leider versiegen die genannten Schriftquellen nach 1366; doch erfahren wir aus anderen manchen über die Bautätigkeit der Königinmutter in den späteren Jahren. So wollte sie 1363 für die Prämonstratenser auf der Margareteninsel Bauten errichten, erbaute 1366 in Szászváros ein Kloster, 1367 in Altofen ein Badhaus, 1369 am selben Ort eine Markthalle, 1370 in Verőce und in Szatmár, 1372 in Kapronca je ein Kloster. Über dem regen Interesse an diesen Neubauten vergass sie dabei keineswegs die Förderung ihrer früheren Stiftungen. In ihrem Testament vom 6. April 1380 stiftet sie für die Bauten der Propstei in Altofen 300, für den Bau der Kirche in Beregszász 500 Gulden. Der Kirche in Lippa stiftet sie einen goldenen Kelch mit der Verfügung, dass für diesen Zweck 715 Mark Silberware flüssig zu machen wäre, falls ihre Hinterlassenschaft nicht genügend Bargeld aufweise. Bei dieser Gelegenheit erinnert sie sich auch einer sog. „Oberen“ Kapelle (capella superior); aller Wahrscheinlichkeit nach kann man für eine ihrer letzten vollendeten Bauten die in ihrer Stiftung, dem Altofener Klarissenkloster, errichtete Corpus Christi-Kapelle halten, die sie als ihre eigne Grablege bestimmte. Zu den 1380 noch unvollendeten Bauten kann man den Klosterbau in Aracs zählen, für den sie, falls die Vollendung nicht zu ihren Lebzeiten gelingen sollte, testamentarisch 500 Gulden hinterliess. Neben all dieser vornehmlich kirchlichen Bautätigkeit blieb sie natürlich auch an Profanbauten weiterhin interessiert: Bau-, Umbau- und Instandhaltungsarbeiten in ihrer Kurie: Burg und Palast in Altofen, betreffend.

Bei Betrachtung einer derartig ausgedehnten Bautätigkeit stellen sich folgenden Fragen ein: War die Königin in eigener Person Bauleiter ihrer Stiftungen? Wer waren ihre Baumeister und Fachmänner? Wohl gewährt ihr Testament Einblick in die Personalien ihres Hofstaates, doch erwähnt es keine derartigen Fachleute. Heut wissen wir bereits, dass der eine Ofener Baumeister ihres Sohnes, König Ludwigs I., ein in den Urkunden als lapicida, murator u. s. w. erwähnter Meister Johannes war, der in der vierziger bis siebziger Jahren des XIV. Jahrhunderts tätig war. Interessant ist dabei, dass er nicht familiaris der königlichen Kurie, sondern ein angesehener Bürger der Stadt Ofen war. Diese Tatsache veranlasste uns, nach dem Baumeister der Königin Elisabeth unter den Bürgern von Altofen Umschau zu halten. Der Gedanke erwies sich als zweckmässig: es gelang, in dem Privilegium des Ofener Kapitels vom 12. Mai 1374 den einen Baumeister der Königin zu ermitteln. Diese Urkunde

bezeugt, dass des Bauaufsehers (Bauleiters) der Königinmutter, des Altofener Bürgers Corradus Witwe nebst ihrem unmündigen Sohn Johannes Folgendes mitteilt (*domina relicta condam magistri Corradi procuratoris operum domine . . . regine senioris, civis Veterisbudensis cum Johanne filio suo puero est confessa*): nach Vermittlung friedentiftender vornehmen Herren überlässt sie dem Altofener Klarissenkloster und seinen Bewohnerinnen das dem Ordenshaus benachbarte Stück Land ihres Grundbesitzes (33 Klafter lang und 24 Klafter breit), das sich von der breiten Strasse neben dem Tor ihrer Kurie den Zaun entlang nach hinten zu der kleineren Gasse hinzieht. Auf diesem Stück Land stünden (auch noch) jetzt für die Arbeiter umzäunte Unterkünfte, ferner ein (Laub) Zelt (*in facie cuius nunc stabulum et foliatum pro operariis cum sepibus haberentur*). — Auf Grund eingehender Analisierung der Bedeutung des im zweiten Satz der Urkunde auftretenden „magistri . . . procuratoris operum“ stellen wir fest, dass man in Meister Corradus nicht, wie bisher angenommen wurde, den „Güteraufseher“, bzw. „Inspektor“ der Altofener Kurie zu sehen habe, sondern vielmehr den Bauaufseher, Baudirektor, Instandhalter, ja, den technischen Leiter der Bauunternehmungen der Königin. In entscheidender Weise wird diese Auslegung neben anderen durch die Erwähnung der auf des Meisters Corradus Grunde stehenden „stabulum et foliatum pro operariis“ bekräftigt. Dieser Besitz kann keinesfalls der Arbeitsgrund der Gutswirtschaft der Königin sein, da er ausserhalb ihrer Kurie, auf Privatboden, liegt und nach dem Hinscheiden des Besitzers ausser Betrieb gesetzt erscheint. Es kann aber sehr wohl die neben des Meisters Wohnhaus errichtete „Bauhütte“ sein. Neben Titel und Charakterisierung zeugen für Meister Corradus höheren Rang und Ansehen auch die Namen der in der Urkunde als Friedenstifter aufgezählten Herren: es ist kaum vorstellbar, dass in Sachen der Witwe irgendeines einfachen Altofener Bürgers die Vermittlerrolle des Bischofs von Siebenbürgen, des Propstes des Altofener Kapitels und des Hofrichters und Kastellans der Königinmutter notwendig gewesen wäre.

Über die persönlichen Lebensumstände des Meister Corradus wissen wir leider nur wenig. Die Urkunde des Ofener Kapitels vom 25. Januar 1364 erwähnt einen gewissen „Korrardus Theutonicus“ und seine Ehefrau Katharina, die in Altofen für hundert Gulden einen bebauten, dem ihrigen benachbarten, Grund kauften. Aus sonstigen Angaben der Urkunden von 1364 und von 1374 ergibt sich einwandfrei die Identität des Corradus mit dem Korrardus. Aus alledem können wir mit Recht folgern: Unser Meister deutscher Abkunft (Theutonicus) trat um die Mitte des XIV. Jahrhunderts in die Dienste der Königin Elisabeth; er war nicht nur ein Zeitgenosse des Hofbaumeisters Ludwigs I., des Johannes „lapicida“, sondern versah allem Anschein nach für die Königinmutter in ihrer Altofener Kurie dieselben oder ähnliche Dienste.

BUDA POLGÁRSÁGA A XVII. SZÁZAD VÉGÉN

Buda XVII. század végi történetével kapcsolatosan a szakmai érdeklődésük éppúgy, mint a várostörténet, a múlt élet iránt érdeklődők sokszor felvetették azt a kérdést, hogy a török uralom alól való felszabadítás éveiben és hónapjaiban a teljesen kiégett és elpusztított város hogyan népesült be, s hogyan vált — s vajon csak a régi idők emlékeképpen-e — ismét az ország nemcsak nevezett, de valóságos fővárosává.

E kérdésfelvetés mögött minden esetben az a természetes kíváncsiság is lappangott és lappang, hogy megismerjék azokat a gazdasági és társadalmi erőket, tényezőket, amelyek meghatározták az ország ekkor legjelentősebb városának az alakulását, fejlődését.

Idézhetnénk sorban — a XIX. század első felétől kezdve napjainkig — azokat, akik ennek a kérdésfelvetésnek a szükségességét érezték, fontosnak tartották, sok esetben, ha ki-mondva nem is, de az általuk ismert és feldolgozott forrásanyag csoportosításával, értékelésével, erre utalva.

Volt-e, maradt-e Budán lakosság a felszabadító ostromok után? Az eddig feltárt forrásanyag alapján, s különböző elbeszélő források, útleírások alapján úgy tudtuk, hogy nem. Került elő azonban néhány adat, amely azt bizonyítja, hogy az ostromok nagy pusztításai után is voltak (költöztek ide vissza) olyan lakosok, akik a török uralom alatt is itt éltek, akiknek itt — főleg a Vizivárosban — házuk, a budai hegyekben szőlőjük volt. Voltak viszont feladatok, amelyeket el kellett végezni, voltak romok, használható romok, ezekbe csak a katonaság költözött? A házak építésére bőségesen vannak adataink, a katonaság elhelyezésére szolgáló kaszárnyák építéséről még több szó esik a budai kamarai inspektorátus levéltárának irataiban. Voltak tehát a katonaságon kívül is városlakók. Kik ezek a városlakók?

Az újjáépülő város történetével foglalkozók általában a haditanács 1686. szeptember 29-én Rabatta főbiztoshoz intézett rendeletére szoktak hivatkozni, amelyben a telepítési szándék a leghatározottabban megnyilvánul: „A legjobb lenne a Felsővárost csupa némettel és katolikussal, az alsót pedig magyarokkal és rácokkal vegyesen betelepíteni és lakhatóvá tenni.”¹

Tollius Jakob utrechtai egyetemi tanár, aki a bölcsek követ kutatta Európa bányáiban, 1687-ben Budán járván megállapította, hogy ide „magyar embernek nem volt szabad a lábát betennie, rácoknak, de főleg asszonyoknak meg volt engedve a ki- és bejárás.” Tollius egy évvel Buda visszafoglalása után járt itt. Vác felől jött, s annak ellenére, hogy — a pesti oldalról nézve — feltűnt neki a „magas dombon álló Buda, fehérülő falaival, tornyaival és templomai-
val”, s mennél közelebb jutott, annál inkább csodálta a császár szerencsését, „amely oly erős és gyönyörű várossal ajándékozta meg,” — mégis, amikor a pesti oldalon a hídhoz ért, úgy

¹ *Bánrévy Gy.*: Az első hivatalos intézkedések a visszafoglalt Budán 1686-ban. Bp., 1937. 18—19.